

Zdzisław Ilski,
*doktor habilitowany nauk społecznych w dyscyplinie nauk o polityce, adiunkt w
Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych Politechniki Wrocławskiej*
Andrzej Małkiewicz,
*profesor nauk społecznych w dyscyplinie nauk o polityce, pracuje w Instytucie
Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego*

PROBLEM AUTONOMII ZAKARPACIA W OKRESIE PRZYNALEŻNOŚCI DO CZECHOSŁOWACJI (1919 – 1939)

***Анотація.** У матеріалі проаналізовано становлення Чехословаччини як поліетнічної держави у міжвоєнний період. Станом на 1930 р. чехи становили лише половину населення країни – 51%. Інші етноси були представлені німцями, угорцями, українцями, євреями, поляками, циганами та румунами. На території Підкарпатської Русі, яка згодом увійшла до складу України, проживало 5 % населення, з яких 63 % становили українці. Так само, як і словаки, українці погоджувалися перебувати у складі Чехословаччини за умови надання їм широкої автономії.*

Однак чехи були готові на такий крок лише декларативно, без створення реальних умов для самостійного існування окремих територій. На думку автора, це врешті призвело до відчуження українців, як і словаків, від Чехословацької держави. Ефективна економічна, соціальна, освітня тощо політика не компенсувала цього відчуження. Коли ж нарешті наприкінці 1930-х років Прага зробила певні кроки щодо надання реальної автономії, було вже запізно. В умовах радикального ослаблення Чехословаччини, зокрема перед зовнішніми загрозами, надання автономії призвело до зворотніх результатів – це більше послабило країну та сприяло її розпаду.

Czechosłowacja powstała w 1918 r. na fali ruchów narodowowyzwoleńczych rozbudzonych pod koniec pierwszej wojny światowej, była państwem wielu narodów. W 1930 r. liczyła 14 479,6 tys. mieszkańców, w tym 7406,5 tys. Czechów, 2282,3 tys. Słowaków, 3231,7 tys. Niemców, 691,9 tys. Węgrów, 549,2 tys. Ukraińców, 186,6 tys. Żydów, 81,7 tys. Polaków, 32,2 Cyganów, 13,0 tys. Rumunów. Czesi stanowili tylko nieznaczną większość mieszkańców państwa – 51,1%, a razem ze Słowakami – 64,4% ogółu obywateli [1, s. 83 ; 2]. Jej częścią było w latach 1919-1939 Zakarpacie. Na jego obszarze, o powierzchni 12 639 km², w 1930 r. żyło 709 tys. osób, w tym 446,9 tys. Ukraińców, 109,4 tys. Węgrów, 91,2 tys. Żydów, 33,9 tys. Czechów i Słowaków, 13,2 tys. Niemców, 12,6 tys. Rumunów, 1,4 tys. Cyganów [1, s. 100 ; 3, s. 41–42 ; 4, s. 35–37].

Nowe państwo powstało na gruzach Austro-Węgier. Czescy inicjatorzy jego utworzenia podczas I wojny światowej zabiegali, by w jego składzie znalazła się także Słowacja i Zakarpacie, które nazywali Rusią Podkarpacką (czes. Podkarpatská Rus, węg. Kárpátalja, ukr. Закарпаття). Te dwa kraje należały w ramach monarchii Habsburgów do Królestwa Węgierskiego. Słowacy i Ukraińcy byli poddani

brutalnemu wynaradawianiu, pragnęli zatem uwolnić się od władzy węgierskiej. Słowacy łatwo dali się pozyskać do współpracy z Czechami. Kierowali się kilkoma motywami: oczywistą bliskością kulturową i językową, istniejącą od wieków tradycją współdziałania, nadzieją na wspomoczenie słowackiej gospodarki czeskim kapitałem i doświadczeniem organizacyjnym. Niewątpliwie najważniejszym motywem były obawy wobec Węgrów, którzy absolutnie nie godzili się na odłączenie Słowacji od ich państwa (nazywali ją Górne Węgry, węg. Felvidék). Wyzwolenie Słowacji na przełomie 1918/1919 roku wymagało stoczenia wojny z Węgrami, a potem, w maju – czerwcu 1919 roku, obrony kraju przed agresją Węgierskiej Republiki Rad. Bez czeskiego wsparcia zbrojnego nie udało się tego zrealizować. Przez cały okres międzywojenny trwał nacisk węgierskiego rewizjonizmu. Węgrzy pragnęli w swoim programie maksymalnym przyłączenia („odzyskania”) całej Słowacji, w „realnym” – oderwania od niej około 1/3 kraju, zamieszkaną przez mniejszość węgierską najbogatszej części, łącznie z Bratysławą [5]. W przekonaniu Słowaków współpraca z Czechami stanowiła najlepszą rękojmię ocalenia przed węgierską niewolą.

Nieco odmienna była sytuacja Zakarpacia. Jego mieszkańcy mieli słabo ukształtowaną świadomość narodową, sami siebie częściej nazywali Rusinami niż Ukraińcami, występowały tu różne orientacje polityczne, część pragnęła zjednoczenia z Rosją lub Ukrainą, chociaż nie z państwem bolszewików. Podczas wojny zaktywizowała się tendencja prorosyjska. Stronników mieli też Węgrzy. Niektórzy Ukraińcy żyjący w tym kraju godzili się z pozostaniem w granicach Węgier, licząc na zmianę węgierskiej polityki, uszanowanie odrębności Ukraińców i ich Kościoła. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom i aby pozyskać sceptyków, 21 grudnia 1918 r. rząd Węgier przyznał Zakarpaciu autonomię, pod nazwą Ruski Kraj (Руська Країна, węg. Ruszka Krajna Autonóm Területet). Miało mieć własny parlament – Sojm (Руський Народний Соїм) i rząd. Sojm został wybrany 4 marca 1919 r., lecz odbył tylko dwa posiedzenia 15 i 18 marca. W latach 1918 – 1919 część polityków Zakarpacia rozważała również włączenie tej ziemi do Zachodnio – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Inni próbowali tworzyć własne państwo – przejściowo istniała Republika Huculska, ale okazała się efemeryczna [3, s. 26]. Jednak większość zakarpackich Ukraińców uznała w końcu za najlepsze rozwiązanie budowanie wspólnego państwa z Czechami i Słowakami.

Czesi od samego początku starań o niepodległość zabiegali o pozyskanie Ukraińców z Zakarpacia. Zdawali sobie sprawę z tego, że obszar ów będzie dla nich strategicznie ważny, jako terytorium łączące z sojuszniczą Rumunią. Stąd już od połowy 1918 r. przywódca czeskiego ruchu niepodległościowego Tomasz Garrigue Masaryk (Томаш Гарріг Масарік, później prezydent Czechosłowacji w latach 1918-1935) prowadził rozmowy w sprawie utworzenia wspólnego państwa z politykami zakarpackimi aktywnymi w USA. W konsekwencji Amerykańska Rada Narodowa Rusinów Węgierskich (Американська народна рада Угро-Русинів, Americká národní rada Uhro-Rusinů, American National Council of Uhro-Rusyns), na której czele stał Grzegorz Żatkowycz (Григорій Жаткович, czes. Gregorij Žatkovič, używał też amerykańskiej wersji nazwiska: Gregory Zatkovich), na zjeździe w Scranton 12 listopada 1918 r. opowiedziała się za wejściem Zakarpacia w skład

wspólnego państwa z Czechami i Słowakami jako autonomicznej krainy [6, s. 47–48 ; 7, s. 265, 277 ; 8, s. 107–115].

W miarę rozwoju sytuacji politycznej stanowisko mieszkańców Zakarpacia w kwestii przynależności państwowej wyjaśniało się. Jak pisał polski historyk Dariusz Dąbrowski: „Sytuacja międzynarodowa sprawiła, że ani Węgrzy, ani tym bardziej Rosja lub Ukraina nie mogły być oparciem dla autonomicznych planów działaczy Rusińskich. W tej sytuacji większość z nich skierowała się ku Czechosłowacji” [3, s. 34]. 8 maja 1919 roku różne orientacje polityczne połączyły się i utworzyły Centralną Ruską Radę Narodową (Центральна Народна Руська Рада), na której czele stanął ks. Awhustyn Wołoszyn (Августин Іванович Волошин, czes. Augustín Vološin), dyrektor seminarium nauczycielskiego w Užhorodzie. W tym samym miesiącu Rada przyjęła na swoim kongresie czternastopunktową deklarację o przyłączeniu Zakarpacia do państwa Czechów i Słowaków. Proponowała nazwanie nowego państwa Republiką Czesko – Słowacko – Rusińską, a w tej trójstronnej strukturze Zakarpacie miało być odrębną jednostką. Domagano się zawarcia traktatu gwarantującego autonomię. Do kompetencji władz centralnych w Pradze miała należeć polityka zagraniczna, finansowa i obronna. Władzę wykonawczą na Rusi sprawować miał minister mianowany przez prezydenta państwa. Postulowano też włączenie wschodnich obszarów Słowacji [3, s. 38].

Przyjęcie deklaracji skłoniło przedstawiciela Czechów na konferencji pokojowej w Paryżu – Edvarda Beneša (Едвард Бенеш, później był prezydentem Czechosłowacji w latach 1935-1938 i 1945-1948) do przedłożenia mocarstwom Ententy projektu autonomii Zakarpacia i ułatwiło mocarstwom podjęcie decyzji o włączeniu tego obszaru do nowego państwa. Na mocy traktatu pokojowego z Austrią zawartego w 10 września 1919 r. w Saint Germain-en-Laye Zakarpacie stało się częścią Czechosłowacji, a potwierdził to traktat pokoju z Węgrami zawarty w Trianon 20 czerwca 1920 r. [3, s. 39 ; 7, s. 296 ; 9 ; 10 ; 11, s. 61–71 ; 12, s. 31–34] Warto zauważyć, że mocarstwa postulowały również przyznanie autonomii tzw. Wschodniej Galicji należącej do Polski, jednak Polska nie zgodziła się nigdy na to.

W procesie podejmowania decyzji o wejściu Słowacji i Zakarpacia do wspólnego państwa niesłychanie istotne było to, że oba kraje otrzymały obietnice szerokiej autonomii. Czesi obiecywali ją od początku rozmów ze Słowakami. Już 16 marca 1915 r. w Moskwie ogłoszono deklarację, że Słowacja otrzyma własny parlament i autonomiczny rząd, a język słowacki będzie językiem urzędowym w Słowacji. Podobne zobowiązania uczynili Czesi w umowie zawartej ze Słowakami 7 października 1916 r. w Cleveland w USA. Wreszcie w układzie, jaki zawarł T. G. Masaryk ze Słowakami w sprawie tworzenia wspólnego państwa 30 maja 1918 roku w Pittsburghu (USA), także zapisano, że we wspólnym federacyjnym państwie Słowacja będzie miała swoją administrację, sejm i sądy, a słowacki będzie językiem urzędowym. W konsekwencji zebrane 30 października 1918 roku w Martinie zgromadzenie dwustu polityków słowackich proklamowało utworzenie wspólnego państwa z Czechami [1, s. 28–30, 73 ; 13, s. 102–103]. Podkreślić warto, że przystępując do budowy państwa, Czesi obiecywali autonomię wyłącznie Słowacji i Zakarpaciu, inne narody wielonarodowościowej Republiki nie mogły niczego takiego

oczekiwać. Liczni w ówczesnej Czechosłowacji Niemcy (było ich więcej niż Słowaków) energicznie domagali się autonomii Pogranicza na którym stanowili większość ludności, ale Czesi odmawiali jakiegokolwiek dyskusji na ten temat. Również Polacy wysuwali podobne postulaty w stosunku do niewielkiego obszaru na którym stanowili większość, tzw. Zaolzia, ale byli znacznie mniej liczni, więc z nimi tym bardziej nie dyskutowano.

Z punktu widzenia Słowaków i zakarpaccich Ukraińców autonomia miała być ważnym spoiwem łączącym ich z Czechami. Perspektywa Czechów była inna. Osiągnęli efekt w postaci utworzenia państwa, byli w nim większością, a przewagę zamierzali utrzymać. Zawążyło to na realizacji konceptu autonomii Słowaków i Rusinów. Początkowo nic nie zapowiadało fiaska tej koncepcji. W odniesieniu do Zakarpacia pierwszym dokumentem wiążącym je z państwem był „Statut generalny o organizacji i administracji Rusi Podkarpackiej”, ogłoszony przez rząd czechosłowacki 18 listopada 1919 r., zapowiadający jej autonomię, powołanie parlamentu oraz określający tymczasowo linię graniczną ze Słowacją. 29 lutego 1920 r. uchwalono konstytucję Czechosłowacji. Postanawiała, że Zakarpacie będzie mieć autonomię, własny parlament, z kompetencjami w sprawach językowych, wyznaniowych, oświatowych oraz w sprawach zarządu lokalnego. Miało też posiadać odpowiednią reprezentację posłów i senatorów w parlamencie ogólnokrajowym. Na czele kraju stać miał gubernator mianowany przez prezydenta Czechosłowacji na wniosek rządu. W konstytucji nie uregulowano kwestii granicy między Rusią a Słowacją. Wraz z konstytucją weszła też w życie ustawa o podziale administracyjnym kraju, która początkowo dzieliła Ruś na cztery żupy (obwody); w 1921 roku zmniejszono ich liczbę do trzech [3, s. 48–50].

Jak napisał ukraiński historyk: „З усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найдемократичнішою. Відтак вона не проводила щодо своїх меншостей такої відкритої політики дискримінації, як Польща та Румунія” [14, s. 549]. Ten względny liberalizm nie oznaczał jednak zgody na autonomię. Rzeczywistość życia politycznego szybko wykazała, że obietnice czeskich polityków i zapisy konstytucyjne są jedynie pustymi deklaracjami. Po przyjęciu konstytucji ustanowiono gubernatora Zakarpacia, którym został Grzegorz Żatkowycz (wszyscy kolejni gubernatorzy też byli Ukraińcami). Do jego uprawnień należało m.in. reprezentowanie kraju w dialogu z rządem centralnym, podpisywanie rozporządzeń i orzeczeń wydanych przez cywilny zarząd Rusi, mianowanie sędziów i urzędników administracji lokalnej.

Wkrótce Jednak rząd praski zmienił postanowienia „Statutu generalnego”. Większe uprawnienia uzyskał wicegubernator, którym zawsze był Czech. Był on bezpośrednim przełożonym wszystkich urzędników, a najważniejsze w jego możliwościach było podpisywanie urzędowych aktów gubernatora, bez czego nie miały mocy prawnej; w przypadku sporu z nim wątpliwości rozstrzygać miał rząd centralny. Ta konstrukcja polityczno – prawna pozwalała Czechom kontrolować działania władz Zakarpacia. Nie zrealizowano natomiast zobowiązania o nadaniu krajowi autonomii, nie załatwiono też kwestii wytyczenia granicy ze Słowacją (do 1939 r. pozostała „tymczasowa”, dzisiejsza granica Ukrainy i Słowacji przebiega w

zasadzie zgodnie z ówczesnym stanem, chociaż włączono do Ukrainy kilka miejscowości na zachód od niej, zwłaszcza węzeł kolejowy Czop). Na tle wywołanych tą sytuacją napięć w 1921 r. G. Żatkowycz zrezygnował z funkcji gubernatora i wrócił do USA, stwierdzając, że „*Czesi nas oszukali*” [6, s. 88 ; 3, s. 52–53, 59 ; 15]. Jego następcą (do 1933 r.) został Anton Beskyd (Антон Григорович Бескид). W następnych latach Zakarpacie unifikowano z resztą kraju. Przeprowadzona w 1927 r. reforma administracyjna wprowadziła w całej Czechosłowacji jednolity podział terytorialny, jednolite organy administracji i ustrój samorządowy, co zacierало odrębny statut karpackiego kraju [3, s. 51–52]. Zakarpacie stało się faktycznie terytorium podległym władzom centralnym w Pradze. Podobnie nie zrealizowano obietnic dotyczących autonomii Słowacji [16, s. 160–170, 175–179].

Wyjaśniając to podejście Czechów, trzeba zwrócić uwagę na to, że zorganizowali państwo, biorąc po części za wzór Francję. Wynikało to zarówno z osobistych doświadczeń czeskich liderów, którzy właśnie we Francji prowadzili działalność na rzecz niepodległości w przededniu i podczas wojny, jak i z przekonania, wspólnego demokratom w wielu krajach Europy, że zwycięstwo nad Niemcami w 1918 r. i będące jego rezultatem traktaty pokojowe stanowią „zwycięstwo francuskiej koncepcji więzi społecznej i władzy politycznej” [17, s. 10]. 29 lutego 1920 roku przyjęto konstytucję w dużej mierze wzorowaną na francuskiej. Zawarto w niej m.in. postanowienie: „Terytorium Czechosłowacji stanowi jednolitą i niepodzielną całość” [18]. Faktycznie państwo miało być unitarne i scentralizowane, a złożone wcześniej Słowakom i Rusinom obietnice o federacji i autonomii nie miały być w ogóle spełnione. Autonomia Słowaków i Rusinów jawiła się Czechom jako zagrożenie. Postulaty dotyczące odrębności narodowej i autonomii w ramach wspólnego państwa traktowano jako „separatyzm”, grożący rozbięciem państwa. Przeciwnicy autonomii akcentowali, że wspierają ją przeciwnicy Czechosłowacji, że zwłaszcza wpisuje się ona w rewizjonizm węgierski. W opinii proczeskiego Słowaka Vavro Šrobára (Вавро Шробар): „Autonomia jako program polityczny i prawno – państwowy nie wyrosła z gruntu słowackiego, ale podsunęli ją obcy, nasi główni wrogowie – Węgrzy” [19, s. 20].

Po utworzeniu wspólnego państwa z Czechami wielu polityków słowackich i ukraińskich akceptowało centralizację jako etap przejściowy, mający na celu pozbycie się węgierskiej przeszłości. Zdecydowanie nie chcieli jej na dłużej. Nic więc dziwnego, że już na początku lat dwudziestych XX wieku zaczęli dopominać się urzeczywistnienia autonomii. Wśród Słowaków postulat ten formułowały różne partie i środowiska, ale z żądaniem autonomii najsilniej występowała Słowacka Partia Ludowa (Словацька Народна Партія), kierowana przez ks. Andreja Hlinkę (Андрій Глінка). Od 1921 r. rozwijała kampanię polityczną w tym kierunku. Żądała powołania lokalnego parlamentu w postaci Słowackiego Zgromadzenia Narodowego, ustanowienia słowackiej władzy wykonawczej, wprowadzenia szerokiego samorządu terytorialnego oraz samorządu gospodarczego, oświatowego i kulturalnego [1, s. 62–83 ; 20, s. 235–243]. Hasło autonomii wysuwano także na Zakarpaciu. Głosiła je powstała w 1920 roku Rusińska Partia Rolników (Руська хліборобська партія), od

1923 r. – Partia Chrześcijańsko-Ludowa, (Християнсько-народна партія), którą kierował ks. A. Wołoszyn, utworzony w 1924 r. prowęgierski Włociański Związek Autonomiczny (Автономно-землеробський союз), którego przewodniczącym był Andrij Brodij (Андрій Іванович Бродій, używał też czeskiej wersji nazwiska: Ondřej Bródy oraz węgierskiej: András Bródý), zawiązana w 1935 r. moskwofilska Rusińska Partia Narodowo-Autonomiczna (Руська Національно-Автономна Партія), którą kierował ks. Stiepan Fencik (Степан Фенцик). Trzeba zauważyć, że choć ludność kraju nie była liczna, to rozwijały się tu liczne partie polityczne, często zmieniające nazwy, o mało precyzyjnych programach, zarówno ukraińskie jak i mniejszości narodowych [21 ; 22 ; 23 ; 3, s. 53–62].

Do drugiej połowy lat 30. XX wieku Czesi nie reagowali na żądanie autonomii płynące od Słowaków i Rusinów. Lecz jednocześnie prowadzili korzystną dla Słowacji i Zakarpacia politykę ekonomiczną, społeczną i kulturalną. Rozwijano system szkolny. Liczba szkół państwowych wzrosła na Zakarpaciu z 525 w 1914 r. do 851 w 1938 r., a gimnazjów z trzech do jedenastu. Kulturę i oświatę krzewiły tu tworzone przez samych Ukraińców dwa towarzystwa oświatowe – „Proswita” (Просвіта) oraz Towarzystwo im. Duchnowicza (Товариство ім. Духновича). Lokalna inteligencja była nieliczna, jej kadry stanowili przede wszystkim duchowni, oraz w niewielkiej liczbie prawnicy i nauczyciele, zupełnie natomiast nie było rodzimej inteligencji technicznej. Liczebność prawników i nauczycieli ukraińskich nieco wzrosła w okresie międzywojennym, inteligencji technicznej nadal brakowało, w szczególności inżynierami w nielicznych zakładach przemysłowych byli Węgrzy, Niemcy i coraz częściej Czesi, o kształceniu w tym kierunku Ukraińców zaczęto myśleć dopiero w drugiej połowie lat trzydziestych. Dzięki zatrudnieniu Ukraińców w urzędach państwowych pojawili się w okresie międzywojennym po raz pierwszy urzędnicy tej narodowości [24, s. 17–21]. Nie było żadnych przeszkód w nauczaniu w języku ukraińskim, wydawaniu prasy i działalności kulturalnej. Podobnie na Słowacji nie było ograniczeń w używaniu języka słowackiego – ani nie napotykały ich inne mniejszości narodowe. Obowiązywała wprawdzie cenzura, ale wszystkie gazety były przez nią traktowane podobnie, niezależnie od języka, w jakim je wydawano.

Czechosłowacja znana była z ustawodawstwa społecznego. W pierwszych latach istnienia państwa wprowadzono reformy socjalne: ośmiogodzinny dzień pracy, zasiłki dla bezrobotnych, ochronę pracy kobiet i młodocianych, inspekcję fabryczną, ochronę lokatorów, ubezpieczenia chorobowe i dodatki drożyzniane. Te nowoczesne regulacje społeczne obowiązywały także na Słowacji i Zakarpaciu. Ponieważ Zakarpacie miało znaczenie strategiczne – ze względu na połączenie z sojuszniczą Rumunią i ze względu na to, że oddzielało Węgry od Polski – rząd praski angażował poważne środki w budowę sieci komunikacyjnej; do 1935 roku wyremontowano i zbudowano około 1000 kilometrów dróg oraz wybudowano 120 wiaduktów drogowych, rozbudowywano też sieć kolejową. Zbudowano nowoczesne lotnisko w Użhorodzie.

Kraj był rolniczy, większość mieszkańców, bo ponad 80 %, trudniła się rolnictwem, hodowlą bydła i pracą w leśnictwie. Władze państwa dostrzegły problem

głodu ziemi. Od 1921 r. wdrażano reformę rolną: do 1934 roku rozdzielono ok. 57 tys. hektarów ziemi dla 30 tysięcy rodzin oraz 250 gmin i miejscowości, na lata 1935-1940 przygotowano do parcelacji dalsze 32 tys. hektarów. Reforma polepszyła warunki życia Ukraińców, ograniczyła ich emigrację zarobkową, podniosła produkcję i przetwórstwo płodów rolnych. Tym bardziej, że państwo wspierało przetwórstwo oraz eksport płodów rolnych, owoców i produkowanego z nich alkoholu. W ekonomice kraju istotne było też leśnictwo. Lasy zajmowały niemal 50 % powierzchni Zakarpacia; w Europie procentowo więcej lasów miały tylko Szwecja i Finlandia. Przemysł drzewny stał na wysokim poziomie, chociaż tworzyły go tylko cztery zakłady papiernicze i fabryka zapalek. W produkcji leśnej dominowała produkcja węgla drzewnego. Władze czeskie planowały budowę nowoczesnych zakładów produkcji celulozy. Poszukiwały szansy wykorzystania naturalnych źródeł wody mineralnej w medycynie uzdrowiskowej, dostrzegały możliwości tkwiące w rozwoju turystyki. Czas na pełniejszą modernizację był jednak zbyt krótki na zniwelowanie dysproporcji między częściami państwa [3, s. 41–48]. Zakarpacie pozostało obszarem zapóźnionym cywilizacyjnie i ekonomicznie. Pisał w 1936 r. Tomasz Janowicz: „W Słowacji i Rusi Podkarpackiej panuje straszna nędza. Zwłaszcza na Rusi Podkarpackiej nędza ta ma oblicze dantejskiego piekła, niespotykanego w Europie” [13, s. 110]⁴.

Rekompensata w postaci postępowej polityki społecznej i ekonomicznej była niewystarczająca. Natomiast stosowana przez Czechów polityka centralizacji państwa powodowała narastające niezadowolenie. Z jednej strony, nawet u zwolenników utrzymania związku z Czechami, budziła rozczarowanie, osłabiała więzi łączące narody w ramach wspólnego państwa, a tym samym osłabiała je; z drugiej – generowała postawę irredentystyczną, poszukującą możliwości opuszczenia Czechosłowacji. Słowacy zaczęli myśleć o utworzeniu własnego państwa (choć do połowy lat 30. stanowisko to podzielała tylko niewielka część narodu słowackiego). Natomiast na Zakarpaciu pojawili się ponownie zwolennicy powrotu do Węgier. Skłaniał się ku temu Włościański Związek Autonomiczny. Silni tu komuniści postulowali zjednoczenie z radziecką Ukrainą. A nacjonałiści zaczęli poważnie myśleć o niepodległej Ukrainie. W 1929 r. powstała w Polsce Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, która od 1932 r. obecna była też na Zakarpaciu, a jej poczynaniami kierował tu Julijan Chymyneć (Юліан Химинець).

Rozwój nacjonalizmu ukraińskiego zaniepokoił władze Czechosłowacji i skłonił je do podjęcia rozmów z Centralną Rusińską Radą Narodową. Poprowadził je rząd Milana Hodży (Мілан Годжа), który był premierem Czechosłowacji w latach 1935-1938. Był on Słowakiem, jednym z tych nielicznych, którzy akceptowali czeską politykę centralizacyjną. Rozumiał jednak, że dla rozładowania konfliktów na Słowacji i Zakarpaciu korzystne będzie choćby częściowe zrealizowanie postulatów autonomii. W pertraktacji prowadzonych w latach 1936-1937 Ukraińcy domagali się m.in. rozszerzenia uprawnień gubernatora, tak aby był niezależny od rządu w Pradze, utworzenia odrębnego ministerstwa dla Zakarpacia, powołania w Użhorodzie

⁴ Wbrew opinii T. Janowicza, Czesi nie byli winni opisywanemu przezeń stanowi rzeczy; był on dziedzictwem minionych wieków.

oddziału sądu najwyższego oraz własnej dyrekcji poczty i telegrafu. Optowali też za przyłączeniem do swego kraju wschodnich regionów Słowacji. Efektem negocjacji było zawarcie w 1937 r. porozumienia, nazwanego przez obie strony tzw. pierwszym etapem autonomii. Ukraińcy uzyskali w nim jedynie rozszerzenie kompetencji gubernatora w kwestiach szkolnictwa i spraw językowych oraz przyznanie mu prawa inicjatywy ustawodawczej, co nieco wzmacniało jego pozycję wobec władz centralnych [3, s. 59–62].

Chęć opuszczenia Czechosłowacji demonstrowali też żyjący w niej Niemcy. Dało to pretekst do prowadzenia polityki III Rzeszy skierowanej przeciw Czechosłowacji. W wyniku konferencji monachijskiej, obradującej 29-30 września 1938 r., do Niemiec przyłączono 28 943 km² pogranicza czesko-niemieckiego, głównie Sudetów, wraz z ludnością liczącą 2 819 000 Niemców i 727 000 Czechów. To osłabienie państwa wykorzystali zarówno Słowacy jak i Ukraińcy. Już od wiosny 1938 r. na Zakarpaciu trwało ożywienie polityczne, formułowano żądania dotyczące autonomii, początkowo jednak ignorowane przez rząd praski. Pierwszym poważniejszym ustępstwem było mianowanie po raz pierwszy w historii Ukraińca członkiem rządu w Pradze. Był nim Ivan Párkányi (Іван Парканій), który 4 października został ministrem bez teki, odpowiedzialnym za sprawy Zakarpacia. Już po dziesięciu dniach został on gubernatorem Rusi, ale 4 listopada urząd ten zlikwidowano, a Parkányi wrócił do Pragi, gdzie został doradcą prezydenta do spraw Zakarpacia.

Tuż po konferencji monachijskiej, 6 października 1938 r. w Żylinie (Жиліна) spotkali się przedstawiciele partii słowackich i uchwalili postulat udzielenia autonomii Słowacji, postanowili też zjednoczyć swoje partie. Rząd praski uznał żądania Słowaków już następnego dnia. Zmianie uległa nazwa państwa – na Czecho-Słowacja (Чехо-Словацька Республіка). W Słowacji władzę sprawować miał autonomiczny rząd, odpowiedzialny przed słowackim sejmem. Szybko władze Słowacji zaczęły orientować się na Niemcy, a w wewnętrznych stosunkach politycznych zapanował autorytaryzm. Na spotkaniu w Żylinie obecni byli obserwatorzy z Zakarpacia – m.in. A. Brodij, Julijan Révay (Юліян Ревай), Edmund Baczynskýj (Едмунд Бачинський). 8 października w Użhorodzie Ukraińcy wyłonili Radę Narodową Rusi Podkarpackiej (Національна Рада Підкарпатської Русі), której celem było wprowadzenie autonomii Zakarpacia, wzorowanej na rozwiązaniach i warunkach przyjętych dla Słowacji. Rząd praski zaakceptował to jeszcze tego samego dnia⁵. Realnie więc, z dnia na dzień, Czechosłowacja stała się federacją trialistyczną. Konkretny kształt autonomii Słowacji i Zakarpacia nie był jednak jeszcze określony w szczegółach.

W literaturze pojawia się teza, że ta szybka reakcja przywódców Czechosłowacji była wynikiem nacisku niemieckiego, co jednak nie wydaje się trafną oceną. Decyzja zapadła zbyt szybko, aby mogły na jej podjęcie wpłynąć zewnętrzne oddziaływania, tym bardziej, że był to okres bardzo napiętych relacji między Czechosłowacją a Niemcami, nie była jeszcze wytyczona granica pomonachijska,

⁵ Rząd praski autonomię Rusi Podkarpackiej zaakceptował *de facto*. W dniu 22 listopada 1938 roku ustawę o autonomii Rusi przyjął parlament Czecho-Słowacji [3, s. 242].

wojska niemieckie były w trakcie obsadzania anektowanych terenów. Wolno sądzić, że ważniejsza była inna przyczyna. Państwo zostało bardzo osłabione. Politycy czescy wreszcie zrozumieli, że niezrealizowanie aspiracji narodowych Słowaków i Ukraińców to jedna z istotnych przyczyn jego słabości. Rozpaczliwie szukając sposobów wzmocnienia państwa i poprzez to ocalenia niepodległości zdecydowali się w tym momencie na daleko idące ustępstwa.

11 października 1938 roku stronnictwa niepodległościowe sformowały rząd autonomicznej Rusi Podkarpackiej. Premierem został A. Brodij. Pod koniec października 1938 r. Brodij został aresztowany przez władze czesko-słowackie, zarzucono mu skryte kontakty z Węgrami, dążącymi do zaanektowania Rusi. 26 października 1938 r. kolejnym premierem został ks. A. Wołoszyn⁶, będący poprzednio sekretarzem rządu, który pozostał na tym stanowisku aż do ogłoszenia niepodległości w marcu 1939 r. W listopadzie 1938 r., bez konsultacji z Czechami, zmieniono nazwę na Ukraina Karpacka (Карпатська Україна, czes. Karpatská Ukrajina).

Na konferencji w Monachium zaledwie wspomniano o Zakarpaciu (postanowiono, że jego problemy mają być rozstrzygnięte w rokowaniach między rządami Czechosłowacji i Węgier), ale i tak przyniosła ona radykalne konsekwencje, w przypadku tego kraju rozłożone na kilka etapów. Węgry dążyły do przyłączenia całego Zakarpacia, sprzeciwiała się temu większość ugrupowań ukraińskich. Postulaty węgierskie popierała natomiast Polska.

Już w trzy tygodnie po uzyskaniu autonomii entuzjazm zastąpiła rozpacz. W wyniku tzw. arbitrażu wiedeńskiego z 2 listopada 1938 roku Czecho-Słowacja została zmuszona do odstąpienia Węgrom południowej części Ukrainy Karpackiej, w tym stolicy – Użhorodu. Jej stolicą stało się przejściowo małe miasteczko Chust. Węgry uzyskały 1,6 tys. km² ziem Zakarpacia, zamieszkanymi w większości przez Węgrów, ale ze znaczną przymieszką Ukraińców. Pozostał obszar 11 tys. km² zamieszkanymi przez 552 tys. osób. Ukraina Karpacka utraciła wszystkie centra administracyjne, tereny rozwinięte gospodarczo, w tym niemal wszystkie tereny rolnicze, wszystkie szosy i linie kolejowe zostały przecięte granicą. Autonomiczny kraj znalazł się w dramatycznej sytuacji, a pogłębiała ją nieudolność administracji, chaos wynikający z działania grup dywersyjnych (węgierskich i polskich) oraz kłopoty gospodarcze. Przed katastrofą gospodarczą ocaliło go tylko to, że już po czterech miesiącach zagarnięty został w całości przez Węgry.

Mimo beznadziejnej sytuacji ekonomicznej kontynuowano prace nad ugruntowaniem autonomii, które stopniowo przekształcały się w budowanie odrębnej państwowości. Czesko-słowackie wojsko zapewniło transport, zwłaszcza w górach. Z inicjatywy nacjonalistów ukraińskich (OUN) utworzono we wrześniu 1938 roku organizację paramilitarną – Ukraińską Obronę Narodową – którą w listopadzie przekształcono w Organizację Obrony Narodowej „Sicz Karpacka” (Організація народної оборони Карпатська Січ). Jej działalność wymykała się jednak spod kontroli rządu Ukrainy Karpackiej. W styczniu 1939 roku Sicz Karpacka liczyła

⁶ Jego biografia zob. [3, s. 30–31 ; 25 ; 26]. Jego prace są obecnie wznawiane [27 ; 28]. O jego aktywności gospodarczej [29, s. 94].

około sześć tysięcy członków, co było siłą niebagatelną⁷. Zorganizowano jednolitą partię Ukraińskie Zjednoczenie Narodowe (Українське Національне Об'єднання, UNO). 16 stycznia 1939 roku rząd Ukrainy Karpackiej polecił rozwiązanie wszystkich partii, z wyjątkiem UNO [22, s. 231]. Jedynym wyjątkiem miała być Partia Niemiecka, na której zorganizowanie wyrażono zgodę 2 lutego 1939 roku, jednak rychła agresja węgierska nie pozwoliła na jej utworzenie. Najpierw, w październiku 1938 roku językiem urzędowym uczyniono rosyjski i ukraiński, już w listopadzie został nim wyłącznie język ukraiński [3, s. 235–257 ; 1, s. 373–384].

Wymaga podkreślenia, że rozwijanie autonomii Ukrainy Karpackiej ożywiło niepodległościowe aspiracje Ukraińców w Polsce. Działacze OUN wyobrażali sobie, że Ukraina Karpacka stanie się „ukraińskim Piemontem”, a więc zaczynem niepodległej Ukrainy. W okresie budowania autonomii młodzi narodowcy ukraińscy przenikali z Polski na Zakarpacie, aby uczestniczyć w tworzeniu zrębów niepodległej Ukrainy. Podobnie jak oni rozumowali też coraz liczniejsi Ukraińcy zakarpaccy [30, s. 132 ; 3, s. 244].

20 stycznia 1939 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych tego kraju ogłosiło wybory do lokalnego parlamentu, noszącego nazwę Sojm (Соїм), wyznaczając ich termin na 12 lutego. Termin był krótki, była tylko jedna lista kandydatów UNO. Byli na niej po jednym Czech (dr Miloš Drbal, Мілош Дрбал), Niemiec (inż. Anton Ernest Oldofredi, Антон-Ернест Олдофреді) i Rumun (protopop Grigorie Moysz, Григорій Мойш) – na ogółem 32 kandydatów. Wszyscy oczywiście zostali wybrani. Podczas wyborów frekwencja osiągnęła 264 602 osób (92,5%), jedyna lista uzyskała poparcie 244 522 (92,4%) wyborców, przeciw niej oddano 17 752 (6,7%), nieważnych było 2 328 głosów (3,8%). Pierwsze posiedzenie Sejmu wyznaczono na 15 marca [3, s. 246 ; 7, s. 381 ; 31, s. 109 ; 22, s. 231–239 ; 32, s. 61].

Pod wyraźnym naciskiem A. Hitlera, w samo południe 14 marca 1939 r. Słowacja proklamowała niepodległość. Po uzyskaniu tej wiadomości ks. A. Wołoszyn po południu 14 marca rozmawiał telefonicznie z prezydentem Czecho-Słowacji Emilem Háchą, którego lojalnie poinformował, że jego zdaniem w powstałej sytuacji jedynym wyjściem jest proklamowanie niepodległości Ukrainy Karpackiej. Na zakończenie rozmowy podziękował wszystkim Czechom za dwudziestoletnią współpracę; na taki gest nie zdobył się żaden inny przywódca mniejszości w Czechosłowacji. O godz. 19.10 w przemówieniu radiowym ks. A. Wołoszyn ogłosił niepodległość państwa i skład nowego rządu: on sam miał być premierem, zaś ministrami: Julijan Révay (Юліян Ревай) – spraw zagranicznych, Ivan Perevuznyk (Іван Перевузник) – spraw wewnętrznych, Stepan Kłoczurak (Степан Клочурак) – gospodarki, Julij Braszczajko (Юлій Бращайко) – transportu i komunikacji, Mykoła Dołynaj (Микола Долинай) – zdrowia i opieki społecznej. O godz. 23.10 premier Wołoszyn wysłał telegram do Ribbentropa, oświadczając, że oddaje państwo pod opiekę Rzeszy Niemieckiej, a do innych krajów zwrócił się o uznanie niepodległości [33, s. 239 ; 34, s. 28]. Do Berlina udał się w tym celu J. Révay, lecz nikt z liderów III Rzeszy go nie przyjął. Samodzielność państwowa Ukrainy Karpackiej nie mieściła

⁷ Raporty służ polskich mówiły nawet o dziewięciu tysiącach członków Siczy Karpackiej [3, s. 253–256].

się bowiem w planach niemieckich; w nich miała ona stać się częścią Węgier [35, s. 338 ; 7, s. 387 ; 3, s. 258–279].

Nad Ukrainą Karpacką zawisła nowa groźba. 14 marca rząd Węgier skierował do Pragi ultimatum, żądając oddania Zakarpacia w jego władanie. Już w tym dniu węgierskie oddziały przekroczyły w kilku miejscach granicę. Jeszcze 14 marca o godz. 23.00 rząd Czecho-Słowacji przyjął węgierskie ultimatum, zgadzając się na oddanie Ukrainy Karpackiej. Domagał się jednak, aby obsadzenie kraju odbyło się stopniowo, tak by można przeprowadzić ewakuację obywateli czechosłowackich i wywieźć państwowy majątek ruchomy. Stanowczo odrzucono żądanie przekazania Węgom broni armii czechosłowackiej. W cztery godziny później te warunki przestały mieć znaczenie, gdy ok. godz. 3.00 rząd Czecho-Słowacji zaakceptował podpisaną przez prezydenta Háchę kapitulację wobec Niemiec. Wojska węgierskie przystąpiły do zajmowania całego obszaru Ukrainy Karpackiej. O ile jednak jesienią poprzedniego roku nie próbowano stawiać zbrojnego oporu wojskom zajmującym pogranicze państwa, teraz armia Czecho-Słowacji podjęła walkę, a niezależnie od niej walczyły z Węgrami oddziały Siczy Karpackiej. W walce z armią węgierską strona czecho-słowacka straciła 27 zabitych i 150 rannych. Strona węgierska oficjalnie poinformowała o 37 zabitych i 117 rannych, a nieoficjalnie pojawiały się informacje o 200 zabitych [34, s. 29]. Nie znaleźliśmy wiarygodnych danych o stratach ukraińskich. W rezultacie wojska węgierskie posuwały się dość powoli, co pozwoliło podjąć Rusinom przynajmniej wstępne działania na rzecz powołania swego państwa.

W dniu 15 marca 1939 roku, o godz. 15.20 w budynku gimnazjum w Chuście rozpoczęło się posiedzenie Sojmu. Poseł Mychajło Braszczajko (brat Julijana) odczytał deklarację niepodległości, którą zebrani przyjęli przez aklamację. Przyjęto nazwę państwa Karpacka Ukraina (Карпатська Україна). Uchwalono Konstytucję i powołano ks. A. Wołoszyna na prezydenta. Innych kandydatów nie było. Premierem został Révay, który przebywał już w Niemczech, funkcji nie objął, pierwsze i ostatnie posiedzenie rządu odbyło się wieczorem 15 marca pod przewodnictwem Wołoszyna.

Sojtm uchwalił deklarację: *„Nasza ziemia stała się wolna, niezależna i deklaruje całemu światu, że była, jest i chce być ukraińska. I choćby naszemu młodemu państwu nie sądzone było długie życie, to nasz kraj stał się na zawsze ukraiński, bo nie ma takiej siły, która mogłaby zniszczyć duszę, silną wolą naszego ukraińskiego narodu”*⁸.

Państwowość Ukrainy Karpackiej, ogłoszona 14 marca 1939 r. przetrwała zaledwie do 16 marca, kiedy terytorium kraju opuścili prezydent, rząd i większość posłów do parlamentu, przekraczając granicę Rumunii. Jednak czas trwania nie stanowi kryterium decydującego o istnieniu państwa. Czy zatem można wskazać bardziej istotne wyznaczniki państwowości, które miałyby tu zastosowanie? W prawie międzynarodowym przyjmuje się, że państwo musi mieć terytorium, ludność,

⁸ *Наша Земля стає вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була, є й хоче бути Українська. І коли б навіть нашої молодій Державі не суджено було довго жити, то наш Край залишиться вже назавжди український, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу”*.

organy władzy i zdolność do utrzymywania stosunków międzynarodowych [36, s. 26]. Wszystkie te kryteria były spełnione, choć żaden w całości. Państwo posiadało terytorium, choć nie sprawowało nad nim pełnej kontroli, bowiem już przed ogłoszeniem niepodległości niektóre tereny zajęli Węgrzy, a w dniach 14-16 marca na pozostałej części najpoważniejszą siłę zbrojną stanowiła armia Czecho-Słowacji. Niemniej jednak rodzące się państwo miało własną siłę zbrojną w postaci Siczy Karpackiej, która nie była wprawdzie armią z prawdziwego zdarzenia, ale miała uzbrojenie, kontrolowała dużą część terytorium i przynajmniej przejściowo toczyła walkę w jego obronie. Państwo to miało ludność liczącą nieco ponad pół miliona, której postawa wskazywała wyraźnie na uznawanie legalności państwa i jego władz. Istniały wreszcie władze — prezydent, rząd i parlament, pochodzące z legalnych wyborów, działające w oparciu o obowiązujące prawo. Tworzenie tych organów trwało już od października poprzedniego roku, a więc przez ponad pięć miesięcy, dzięki czemu ich działalność była wystarczająco zorganizowana i oparta o przyjęte przepisy prawne. Zdołano nawet uchwalić Konstytucję, choć już w małym stopniu można było ją stosować. Praktycznej realizacji systemu politycznego Ukrainy Karpackiej nie poznaliśmy, poczynania z czasów autonomii wskazują jednak, że bardziej zmierzały one ku autorytaryzmowi niż demokracji.

Pozostaje najbardziej kłopotliwy problem zdolności do utrzymywania stosunków międzynarodowych. Państwo nie zostało uznane przez nikogo. Niemniej jednak wyznaczony został minister spraw zagranicznych, który już w przededniu niepodległości udał się do Berlina, gdzie zabiegał o uznanie i pomoc. Jego misja skończyła się niepowodzeniem nie z powodu jego własnej niezdolności, tylko wskutek przyjętych już wcześniej zobowiązań niemieckich wobec Węgier.

Podjęto też inne, mniej istotne, ale przynajmniej symboliczne działania: państwo miało swój dziennik urzędowy, w którym publikowano akty prawne, własne znaczki pocztowe (przedrukowane z czechosłowackich), poczta przejęta od państwa czechosłowackiego zaczęła używać nowych, ukraińskich stempli. Nakręcono film dokumentujący uchwalenie niepodległości Ukrainy Karpackiej. Wszystkie te kryteria miały zastosowanie niezupełne, rząd nie był do końca zorganizowany, prezydent nie zdążył utworzyć swego aparatu i urzędu, ale podobnie dzieje się w niejednym państwie, którego istnienia nikt nie kwestionuje

Większe problemy rodzi określenie charakteru państwa. Czy było suwerenne? Właściwie nie, choć trudno tu o jednoznaczne określenia. Skoro część terytorium zajmowała armia Czecho-Słowacji, i to ona w istocie broniła jego terytorium, trzeba zatem mówić o pewnej formie zależności, choć oczywiście zupełnie niesformalizowanej i nieokreślonej. Była to w dodatku zależność (od poranku 15 marca) od państwa, które właśnie było likwidowane przez III Rzeszę, choć w tych dniach jeszcze działały jego organy, a przyszły status nie był określony. Jednocześnie władze Karpackiej Ukrainy same wyrzekały się suwerenności, i to w dwóch wymiarach. Po pierwsze, przez prośbę skierowaną do Niemiec o objęcie protektoratu, po drugie, poprzez akcentowanie, że kraj ten jest tylko częścią większej Ukrainy, wówczas nie istniejącej jako państwo. Wyrazem tego było przyjęcie ukraińskiego herbu, hymnu, a wreszcie języka ukraińskiego jako państwowego. Ta zależność od

przyszłego państwa ukraińskiego miała oczywiście wymiar wyłącznie symboliczny, skoro takie państwo aktualnie nie istniało. Wydaje się to jednak sugerować, że być może także dla części budowniczych Ukrainy Karpackiej miała ona być wspomnianym „ukraińskim Piemontem” [37, s. 117–124].

Roli tej państwo zakarpackie nie zdołało spełnić. Już bowiem w dniu proklamowania niepodległości, 15 marca 1939 r., wojska węgierskie opanowały główne ośrodki. 16 marca osiągnęły przełęcz Werecką i w ten sposób doszły do granicy z Polską, a 17 marca osiągnęły przełęcz Jabłonkowską oraz ostatnie miasto w pobliżu granicy z Rumunią – Tiacziw (Тячів) opanowując w zasadzie cały obszar kraju. Ostatnie regularne walki zakończyły się 18 marca, choć do końca miesiąca trwały jeszcze potyczki z oddziałami Siczy Karpackiej ukrywającymi się w górach [35, s. 338 ; 38, s. 48].

Obszar Zakarpacia został włączony do Węgier, pod nazwą Kárpátaljai Terület, w skrócie Kárpátalja. Przywódcy tego państwa próbowali nie powtórzyć błędów sprzed 1918 r., obiecali Rusinom autonomię, rzeczywiście pewne elementy autonomicznego statusu zostały przyznane, choć nacisk skrajnie nacjonalistycznych sił w obrębie partii rządzącej zablokował formalne uregulowanie tej kwestii. Kilku ukraińskich polityków zostało posłami do parlamentu w Budapeszcie, umożliwiono rozwój szkolnictwa i kultury.

Ostatnim refleksem marcowej państwowości była akcja władz radzieckich jesienią 1944 r. Gdy Armia Czerwona (w zasadzie bez walki) zajęła Zakarpacie, pomimo wcześniejszych obietnic nie oddano tego terenu władzom Czechosłowacji (mimo ich starań), pełnię władzy sprawowały organy Armii Czerwonej i NKWD, a dla zachowania pozorów powołano tam fikcyjnie odrębną partię – Komunistyczną Partię Zakarpackiej Ukrainy i kierowane rzekomo przez nią, a w rzeczywistości przez organy NKWD, marionetkowe państwo, którego władze zwróciły się z prośbą o przyjęcie do Związku Radzieckiego. Symbolem dramatycznego rozstrzygnięcia stał się też los ks. A. Wołoszyna: w maju 1945 r. został aresztowany i wkrótce zakończył życie w moskiewskim więzieniu Lefortowo.

Autonomia jest powszechnie uznaną wartością polityczną. Świat wartości jest jednak złożony, mogą być one realizowane albo tylko deklarowane. Wiele wskazuje na to, że dla Czechów autonomia była wartością deklarowaną. Jako taka skutecznie posłużyła im do konstruowania państwa. Przez wiele lat nie zamierzali jej jednak realizować. Tym samym popełnili poważny błąd. Zrazili do siebie narody żyjące w ramach Czechosłowacji, w tym Słowaków i Ukraińców. Spowodowało to osłabienie więzi wewnątrzpaństwowych, generowało odwracanie się tych narodów od państwa, w konsekwencji też osłabiała je. Nie rekompensowała tego polityka ekonomiczna, społeczna i oświatowa; była skuteczna tylko w ograniczonym stopniu. Podjęta w 1938 r. próba skorygowania błędu była spóźniona. Nadanie autonomii Słowacji i Zakarpaciu nie uratowało Czechosłowacji. Raczej przeciwnie, na tle widocznego już osłabienia i rozkładu tego państwa, autonomia mogła już tylko wzmocnić tendencje irredentystyczne. W przypadku Słowaków dokonywało się to pod wpływem silnej presji Niemiec. W przypadku Ukrainy Karpackiej pod wpływem dostrzeżenia rozkładu państwa i presji nacjonalistów ukraińskich. W każdym bądź razie, w

przypadku obu tych narodów, autonomia stała się dźwignią procesu opuszczania Czechosłowacji, z którą zupełnie już przestały się identyfikować.

1. Andrzej Małkiewicz. *Samobójstwo demokracji. Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938 – 1939*, Wrocław – Zielona Góra 2013.

2. Jerzy Tomaszewski. *Spisy ludności w Czechosłowacji w 1921 i 1930 r. jako źródło do badania stosunków narodowościowych*, „Slezský sborník” (Opava), 1998, nr 2, s. 95-105.

3. Dariusz Dąbrowski. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*, Toruń 2007.

4. Piotr Eberhardt. *Problematyka narodowościowa Rusi Zakarpackiej*, „Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa”, 2011, z. 39.

5. Jörg K. Hoensch. *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*, Tübingen 1967.

6. Болдижар М.М., Панов А.В. *Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика*, Ужгород 2005.

7. Ivan Pop. *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, Praha 2005.

8. Peter Švorc, *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919-1939)*, Prešov 2003.

9. Болдижар М.М. *Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини*, Ужгород 2006.

10. Болдижар М., Мосні П. *Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини*, Ужгород, 2002.

11. František Kolář. *Podkarpatská Rus na Pářížské mírové konferenci*, „Česko-slovenská historická ročenka”, 1997.

12. Peter Švorc, *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*, Prešov 1996.

13. Tomasz Janowicz. *Czesi. Studium historyczno – polityczne*, Kraków 1936.

14. Орест Субтельний, *Україна. Історія*, Київ 1993.

15. *Pomery v Podkarpatskej Rusi*, „Slovenský východ” (Košice), 16 stycznia 1921.

16. Юсип-Якимович Ю. *Історія Словаччини*, Ужгород 2009.

17. Johann Chapoutot, *Wiek dyktatur. Faszyzm i reżimy autorytarne w Europie Zachodniej (1919–1945)*, Warszawa 2012.

18. *Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky*, „Sbírka zákonů a nařízení” 1920, pozycja 121.

19. Eduard Nižňanský, *Staval základy republiky*, „Historická revue” (Bratislava), 1991, nr 9.

20. Romuald Turkowski, *Słowacka Partia Ludowa ks. Andreja Hlinki u zarania niepodległej Czechosłowacji (1918 – 1922)*, [w:] *Więś i ruch ludowy w Polsce i Europie*. Tom 1 *W kręgu historii i tradycji*, red. naukowa Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa 2012.

21. Токар М.Ю. *Партії національних меншин Закарпаття (20-30-і роки ХХ ст.)*, Ужгород 2002.

22. Токар М.Ю. *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)*, Ужгород 2006.
23. Токар М.Ю. *Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919-1939 роках*, Ужгород, 2001.
24. Петрецький В. *Проблеми формування політичної еліти Закарпаття в першій чверті ХХ століття*, „Науковий Вісник Ужгородського Університету”, Серія: Історія, Випуск 20, Ужгород 2008, с. 17-21.
25. Wojciech Roszkowski, *Włoszyn Awhustyn*, w: W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, Warszawa 2004.
26. Вегеш М. *Августин Волошин і Карпатська Україна*, Хуст 2004.
27. Волошин А. *Вибрані твори*, (wstęp i opracowanie: Олекса В. Мишанич), Ужгород 2002 (treść książki dostępna jest w Internecie pod adresem <http://litopys.org.ua/volosh/volosh.htm>).
28. Волошин А. *Педагогічні твори*, (opracowanie: Д.М. Федака, wstęp: М.І. Кляп), Ужгород 2007.
29. Juraj Žadanský, *Priemysel, domácka výroba a trhové vzťahy na Zakarpatsku v rokoch 1918-1938*, „Historica Carpatica”, 2001, nr 31-32.
30. Andrzej Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997.
31. Jan Rychlík, *Die Tschecho-Slowakei*, w: Walter Koschmal, Marek Nekula, Joachim Rogall (Hg.), *Deutsche und Tschechen. Geschichte, Kultur, Politik*, München 2001.
32. *Ze slovanské přítomnosti*, „Slovanský přehled” (Praha), 1939, nr 1-2, s. 61.
33. Jan Gebhart, Jan Kuklík, *Druhá Republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha-Litomyšl 2004.
34. Radan Lášek, *Obrana Podkarpatské Rusi*, „Paměť a dějiny” (Praha), 2009, nr 1.
35. Henryk Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001.
36. Marek Sobczyński, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Toruń, 2006.
37. A. Małkiewicz, *Dwudniowe państwo – Karpacka Ukraina w marcu 1939 r.*, w: Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, Michal Šmigel’ (red), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, Zielona Góra 2010.
38. František Cséfalvay, *Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939*, „Vojenská história”, 2004, nr 2.

Для учасників конференції
переклад статті здійснювала к.п.н. **Стойко О.М.**